

Dil Eleştirisi Ne Demektir ve Bunun Felsefeyle Ne İlgisi Var?

Pascale Roure*

Özet

Yazımın¹ başlığının ilk kısmı, Almanca felsefe geleneğinde yerleşik olan, ancak anlaşılması ve tanımlanmasında önemli farklılıklar bulunan bir kavramı ele alıyor: Dil veya dilin eleştirisi, *Sprachkritik*. Başlığın ikinci kısmı ise –dil eleştirisinin (*Sprachkritik*) felsefeyle ne ilgisi var?– kulağa bir provokasyon gibi gelebilir. Özellikle de analitik bir filozofun kulağına. Analitik felsefe tamamen “dil eleştirel” bir yaklaşıma dayanır çünkü. Veya Theodor W. Adorno’nun, *Philosophische Terminologie* (Felsefi Terminoloji) adlı eserinde ifade ettiği gibi: “Eskiden anlambilim (*Semantik*) olarak adlandırılan ve son zamanlarda analitik felsefe (*analytische Philosophie*) denen yönelimlerin hepsi dil-eleştirel birer türdür (*sprachkritischer Art*)” (1973: 8). Ne var ki, bu tür bir akrabalık iddiasının zorlukları yok değildir ve analitik filozofların kendileri tarafından genellikle reddedildiği görülmektedir. Yazımın amaçlarından biri de tam olarak tarihsel anlambilim geleneği ile analitik felsefe arasındaki bağlantıları vurgulamaktır. Dil eleştirisinin, “Kıta” felsefesinde post-Kantçı metakritik bir geleneği vardır: Saf olmayan, dilsel ve tarihsel aklın eleştirisi olarak. Bu gelenek dil felsefesi ile mantık, dilbilim ve sosyoloji gibi diğer disiplinler arasındaki bağlantıları göstermektedir, özellikle de dil sosyolojisinin ilk gelişmelerini (P. Roure 2022). Bu soru, felsefeyi beşeri ve sosyal bilimlerin gelişimiyle ilişkili olarak bağlamsallaştırmayı ve felsefe ile felsefe olmayan arasındaki sınır kriterlerini sorgulamayı gerekli kılmaktadır. Ancak bu yazımın asıl amacı, bir öğreti olarak değil, refleksif bir yaklaşım olarak dil eleştirisinin nasıl sadece felsefenin değil, daha geniş anlamda tüm eleştirel düşüncenin temel ve belirleyici bir boyutu olduğunu göstermektir.

* Dr. Öğretim Üyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, pscl.roure@gmail.com
DOI: 10.32704/9789751751683.2024.0195

¹ Bu yazı, *XIII. Mantık Çalıştayı “Her Yönüyle Eleştirel Düşünce”* çerçevesinde 28 Kasım 2023 tarihinde Ankara’da yapılan sunumun genişletilmiş halidir. Düzeltilmeleri ve değerli yorumları için, Ercan Akyol, Nihan Özyıldırım ve Çağrı Taşgetiren’e teşekkür ederim.

² Aksi belirtilmedikçe, Türkçe çeviriler bana aittir.

Wittgenstein'in felsefeyi *Sprachkritik* olarak tanımlamasından (1) ve kavramsal bir açıklamadan (2) yola çıkan bu bölüm, Fritz Mauthner (1849-1923) gibi felsefe tarihyazımında marjinalleştirilmiş yazarların yazılarına dayanarak, dilsel pürizme kurucu bir karşıtlık içinde (3), içkin bir kullanım eleştirisi olarak bir dil eleştirisi anlayışı (4) sunmaktadır.

1. Dil eleştirisi (*Sprachkritik*) olarak felsefe

Dil kullanımına eleştirel dikkat, çağdaş felsefenin temel bir boyutu haline gelmiştir. Hatta mantıksal pozitivizm veya analitik felsefenin geleneğine göre felsefe, dilin mantıksal ya da eleştirel analizinden başka bir şey değildir. Bu anlamda *felsefî* dil eleştirisi, felsefenin indirgendiği ya da indirgenmesi gereken şeydir. *Tractatus Logico-Philosophicus* adlı eserinde de Ludwig Wittgenstein, aşağıdaki felsefe tanımını önererek bu anlayışın temellerini atıyor gibi görünmektedir: “4. 0031. Bütün felsefe ‘dil eleştirisidir’.” (2006, s. 26: “*Alle Philosophie ist ‘Sprachkritik’.*”). Salt kavramları açıklığa kavuşturma faaliyeti olan felsefe, esasen betimleyici ve dışsal bir işleve sahip olacak ve artık yargılar oluşturmak ya da öğretileri geliştirmek zorunda kalmayacaktır. Bu felsefe tanımı da sorunsuz değildir ve kendisi de dil-eleştirel analize tabi olmalıdır. İki soru sormalıyız burada: Evrensel niceleyiciyi “bütün” nasıl anlamalıyız? İkincisi, bu felsefe tanımı normatif mi yoksa betimleyici bir tanım mıdır? Tüm felsefenin bir dil eleştirisi olduğunu söylemek, felsefenin her zaman böyle olduğunu ya da ideal olarak böyle olması gerektiğini söylemek midir? Önermenin yorumlanması bu iki soruya bağlıdır.

4. 0031 numaralı önerme şu şekilde devam etmektedir: “Bütün felsefe ‘dil eleştirisidir’ (fakat Mauthner’in dediği anlamda değil.). Russell’in katkısı (*Verdienst*), cümlelerin görünür mantıksal biçiminin, gerçek biçimi olmayabileceğini göstermiş olmasındadır” (2006: 26). Burada Wittgenstein, “*Sprachkritik*” ifadesini tırnak işaretiyle kullanıyor ve alıntıda olumsuz ve tuhaf bir şekilde Fritz Mauthner’e atıfta bulunuyor. “*Russells Verdienst*” ifadesinin hızlı ve eleştirel olmayan bir şekilde kabul edilmesi halinde, en baskın yorum şöyledir: *Tractatus*’ta Wittgenstein, Mauthner’in *Sprachkritik*’ini reddeder fakat daha sonraki çalışmalarında mantık dilinin analizinden Mauthner’inkine yakın bir anlamda gündelik dilin analizine geçer (Bu konuda ve farklı bir okuma için, bkz. P. Roure 2023). Eğer felsefe dil eleştirisi ise, ama Mauthner’in anladığı anlamda değilse, o zaman hangi anlamda eleştiridir? Bu durumda, Wittgenstein’in *Tractatus*’taki bakış açısından; şayet dil eleştirisi Mauthner’in anladığı anlamda değilse ve eğer bu felsefenin kendisi Wittgenstein’in *Tractatus*’ta öne sürdüğü felsefe eleştirisinin nesnesi değilse, bir dil eleştirisi olarak felsefenin nasıl anlaşılacağı sorusu ortaya çıkmaktadır. Aşağıda, Mauthner’in genellikle Wittgenstein’in *Tractatus*’taki görünüşte olumsuz referansı ile ilişkili olarak ele alınan dil eleştirisi anlayışını açıklığa kavuşturmakla yetineceğim.

Felsefe tarihi açısından, özellikle de hala ihmal edilen dil felsefesi ve analitik gelenek tarihi açısından, bu sorunlu referans Mauthner'in dil eleştirisi için hem bir sal hem de bir batık oldu.

Fritz Mauthner, kıta felsefesi ve analitik gelenek olarak bilinen ve çoğu zaman birbirine zıt olan bu iki çizgi arasındaki kayıp halka olarak görülebilir. Fakat üniversite dışında kendi kendini yetiştirmiş, kendi kendini bir dışarıklık (*Aussenseiter*) olarak stilize eden³ Mauthner, edebiyat, felsefe ve yeni disiplinler olan çeşitli insan ve toplum bilimleri arasında bir köprü kurmuştur (bkz. Leinfellner ve Thuncke 2004). Eleştirel düşüncesinin radikal karakterine rağmen ya da bu nedenle, Mauthner hiç tanınmaz ya da çok az tanınır. Genellikle Nietzsche'nin bir takipçisi ya da Wittgenstein'in önemsiz bir öncüsü olarak sunulur. *Tractatus*'ta meşhur meçhul Mauthner'e yapılan atıf, Frege ve Russell gibi çok az yazara atıfta bulunan bir metinde şaşırtıcı ve beklenmediktir. Bu referans, Elisabeth Leinfellner'in (1938-2010) çalışmalarına (1969, 1995) ve onun Mauthner'i analitik geleneğin öncüsü olarak nitelendirmesine rağmen, henüz tatmin edici bir şekilde incelenmemiştir.

Fritz Mauthner, 19. yüzyılın sonunda Berlin'de bir yazar, gazeteci ve tiyatro eleştirmenidir. Çok sayıda eleştiri makaleleri, parodi ve romanlarına ek olarak, dil eleştirisine odaklanan etkileyici felsefi eserler yazmıştır. Daha sonra Freiburg ve Meersburg'ta kendisini sadece dilin felsefi eleştirisine adanmak için gazetecilik kariyerine ara verdi. Mauthner'in dil eleştirisi, edebiyat ve yayıncılık eleştirisi -kitap basımı ve gazete yayıncılığı eleştirisi- olarak başlamıştır. Onun eleştirisi, basının standart hale getirdiği sıradan dil kullanımlarımızdaki ideolojik meseleleri ortaya koyarak, alışlagelmiş konuşma biçimlerinde gömülü olan örtük ve bazen bilinçsiz anlamları açığa çıkarır, görünür hale getirmektedir. Bu anlamda, Mauthner'in çalışmalarında bir üslup sürekliliği vardır. Berlin'in "*Fin de siècle*" dergilerindeki ilk yazılar gibi, 20. yüzyılın ilk yirmi yılında ortaya

³ Mauthner, 1984 (B1), s. ix-x: "Almanca konuşulan bölgedeki tek tek üniversitelerin ve fakültelerinin yerel koşullarını bilmiyorum. Üniversitelerin politetik bölümlerini pratik deneyimlerden tanımıyorum. Tüm bunları çalışmadım, bunun için hiç zamanım olmadı. Ben bir uzman (*Fachmann*) değilim. Daha da kötüsü. Zavallı bir otodidakt olan ben, çalışmalarını incelemek zorunda kaldığım pek çok akademisyenin hangi üniversite kentinde yaşadığını, şu ya da bu kişinin hâlâ hayatta olup olmadığını, hâlâ dikkate değer olup olmadığını gerçekten bilmiyorum. Dilettantizmin en açık işareti. Çünkü bir amatör, işini aşkla, işine duyduğu aşkla, tam da yaptığı iş için yapan kişidir."

çıkan bu büyük eleştirel çalışma da sadece argüman içeren bir dil değil, parodi ve hiciv teknikleri de kullanır. İroni gibi mecazi veya “uygunsuz” söylem (*uneigentliche Rede*) figürleri, kolektif düşünceyi şekillendiren dil konvansiyonlarını kaçırmak suretiyle işleyen içkin bir eleştiriye müsaade eder. Mauthner’in yazılarının bu edebi ve felsefi boyutu ve polemikçi karakteri, onun dil eleştirisinin felsefi ve bilimsel alanda reddedilmesini de kısmen açıklamaktadır (P. Roure 2015, 2020).

Mauthner’in dil eleştirisi üzerine ilk eseri 20. yüzyılın başında *Beiträge zu einer Kritik der Sprache* [Dil eleştirisine katkılar] adıyla üç cilt halinde yayımlandı: “*Zur Sprache und zur Psychologie* [Dil ve psikoloji üzerine]” (B1), “*Zur Sprachwissenschaft* [Dilbilim üzerine]” (B2) ve “*Zur Grammatik und Logik* [Gramer ve mantık üzerine]” (B3) (1901-1902, 1906-1913, 1984). Bu kitap, Mauthner’in dil anlayışı ve her şeyden önce bilimlerin, özellikle de dil bilimlerinin ideolojik kullanımlarının geniş kapsamlı bir eleştirisini sunmaktadır. Bazen yanlış bir şekilde bilimin reddi olarak yorumlanan Mauthner’in dil eleştirisi, tam tersine, bilim terminolojisi hakkında bilimsel argümanlara dayanmaktadır. Bu anlamda çalışmaları, Neo-gramerciler dilbilim hareketinin temsilcilerinden Hermann Paul (1846-1921) ile bilim tarihinin ve fizik bilimi alanında bilimsel dil eleştirisinin öncülerinden fizikçi Ernst Mach’ın çalışmalarına dayanmaktadır (Arens, 1984). Mauthner’in bilimsel dil eleştirisi anlayışı da, kendisinin Hermann Paul ile ilişkilendirdiği ve başlıca temsilcileri Michel Bréal (1832-1915), Philip Wegener (1848-1916) ve Victoria Welby (1837-1912) olan tarihsel anlambilim geleneğine dayanmaktadır (P. Roure 2013).

Mauthner’in bilimsel dil eleştirisi, bilimin ideolojik kullanımıyla ilgilidir. Bilim ve onun popülerleştirilmesi adına basının diline yayılan antisemitizm, ırkçılık ve milliyetçilik gibi dil istismarlarına karşı çıkmaktır. Mauthner’e göre özellikle kültürel gazeteler, “Darwin modası” veya “istatistik rakamları serisi” koleksiyonu gibi bir arada var olabilen popüler bilimsel dünya görüşlerinin mitolojik bir rezervuarıdır (1886: 91). Bir modaya duyulan hevesin ve bu modaya ait ifadelerin taklit edilmesinin ardında, “Ari halk efsanesi ve Ari orijinal dili” gibi, kendi kendini kandırma olarak değerlendirilebilecek ancak yine de siyasi-sosyal sonuçları olan, ortak bir aidiyet olarak algılanan bir dünya vizyonunun benimsenmesi yatmaktadır:

“Orijinal Aryan dili efsanesi (*die Legende von der arischen Ursprache*) popüler bilimsel yazılarda her zaman varlığını sürdürdü; ancak radikal araştırmacılar bile Aryan efsanesinden tamamen vazgeçemedi. Bu arada, diğer dini inançlar gibi bu masalın da kültür tarihi için pratik hale geldiğini, yani yeni canlanan anti-Semitizmin eski Yahudi nefretine yeni bir bilimsel isim verdiğini ve geçmişte olduğu gibi hep-hep diye bağırmak yerine Aryanlardan ve Aryan olmayanlardan bahsetmekten gurur duyduğunu belirtmek gerekir” (1984, B2: 589).

İkinci büyük kitabında, *Wörterbuch der Philosophie. Neue Beiträge zu einer Kritik der Sprache* [Felsefe Sözlüğü. Dil eleştirisine yeni katkılar], dil eleştirisini felsefe dilinin eleştirisi ile sürdürmektedir. Tıpkı *Beiträge*’nin bilimsel risalelerin biçimini parodileştirmesi gibi, *Wörterbuch* da dönemin felsefi leksikonlarının nesnellik ve kapsamlılık iddialarına karşı çıkmaktadır. Mauthner bu kitapta, özellikle kendisine moda gibi görünen felsefi kavramlar üzerine denemeleri bir araya getirmektedir. Bazı makaleler -örneğin nesne kavramının analizi- gerçek analitik felsefe parçalarıdır, ancak mizah duygusuyla kaleme alınmıştır.

Mauthner’in tamamlanmamış olan son büyük çalışması, 1920 ve 1923’te yayımlandığı *Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande* [Ateizm ve Garp’taki tarihçesi], dil eleştirisini sekülerleşmiş biçimleri de dahil olmak üzere din eleştirisi ile genişletmektedir. Daha doğrusu, “tanrısız bir mistisizme” (*gottlose Mystik*) yol açan “Tanrı imgesini inşa ve tasfiye eden” sekülerleşmenin kültürel tarihiyle ilgilidir. Kitabın konusu, “Dini kurtuluş açısından Garp’ın kültürel tarihidir”- Mauthner bunu açıkça belirtiyor: “dinden kurtuluş anlamında değildir [...]”. Burada “Garp” veya “Hristiyan âlemi” etnografik anlamda tanımlanmaktadır; “Bu Hristiyan âlemine, bir kiliseye mensup olup olmadığımıza bakılmaksızın hepimiz aitiz. Geleneklere ve dile göre” (AGA 1 [1920], s. vi-vii).

2. Tanımlar ve sınıflandırma

Dil eleştirisi nedir, dili eleştirmek ne demektir? Bu soru, hedefleri, yöntemi ve amacı açısından sorulmalıdır. Dil eleştirisini anlayanın birkaç yolu var ve tüm bu farklı anlamlar eleştirel bir etkinlik olarak felsefeyle ilgili değildir. Felsefenin tanımını dil eleştirisi olarak kabul edersek, ancak tüm dil eleştirileri felsefi değildir. Wittgenstein kendisi *Sprachkritik*’in bu temel belirsizliğine işaret eder. Zaten Almanca *Sprachkritik* çeşitli

anlamlarda kullanılır ve farklı şekillerde yorumlanabilir. Her şeyden önce, Almanca “*Sprachkritik*” kavramıyla ilgili bazı zorluklara ve belirsizliklere işaret edelim. Üç tanım düzeyini ayırt ederek başlayacağım: “dil”, “eleştiri” ve “dil eleştirisi” terimleri. Ardından, farklı dil eleştirisi anlayışlarından yola çıkarak, eleştirinin bu kullanımlarıyla eleştirel düşünme arasındaki bağlantıları incelemek istiyorum.

2.1. *Sprache*

Almanca “*Sprache*” kelimesi, çeşitli soyutlama düzeylerine işaret eder: yetenek olarak dil (insanların düşüncelerini ifade edebilme ve birbirleriyle iletişim kurabilme yeteneği) ya da sistem olarak dil (dilbilimin konusu olan bir işaretler sistemi anlamında dil). Ancak “*Sprache*” kelimesinin çoğul hali (*Sprachen*, diller) aynı zamanda belirli diller için kullanılır (“yapay dillerin” aksine sözde “doğal diller” olarak adlandırılır). Milli düzeye (ulusal diller) ek olarak, “*Sprache*” terimi bir sosyal grubun veya bir bireyin lisanını, dil kullanımlarını belirtmek için kullanılabilir: Bir yazara veya döneme ait ifade tarzı – üslûp. Yani Almanca “*Sprache*” terimi, normatif veya tanımlayıcı anlamda “*Sprachgebrauch*” (dil kullanımı) anlamına gelebilir: kullanım kuralları ya da gerçek konuşma biçimi, söyleyiş tarzı – lisan. Son olarak, Almanca “*das Sprechen*” (kelimenin tam anlamıyla “konuşmak”) ismini oluşturmak için fiili doğrulayabilirken, en somut anlamıyla alınan “*Sprache*” terimi konuşma eylemini belirleyebilir – Fransızca “*parole*”, ağızdan çıkan söz. Yazılı olarak sabitlenmiş kelimelerin aksine (Almanca “*Schriftssprache*”, yazı dili), zamansallığı içinde ele alınan konuşma eylemi.

2.2. *Kritik*

“Eleştiri” kelimesi de çeşitli anlamlara gelebilir. Ben kendi amacım doğrultusunda şu iki anlamı vurgulayacağım: (1) eleştirilen unsuru etkisiz hale getirmeyi amaçlayan içsel ve içkin eleştiri; (2) eleştirilen unsuru değiştirmeyi amaçlayan dışsal ve aşkın eleştiri. Eleştiri kelimesinin bu iki anlamına, mantıksal ampiristlerin “Berlin grubunun” önde gelen üyelerinden biri olan Walter Dubislaw (1895-1937) ile Karl Wilhelm Clauberg (1893-1985) tarafından yazılan *Systematisches Wörterbuch der Philosophie* (*Sistematik Felsefe Sözlüğü*) kitabında dikkat çekilmektedir: “Eleştiri: Bir A önermesi ya da B önermesi hakkında bir önerme (*Aussage*) ya da önermeler kümesi (*Gesamtheit von Aussagen*), A ya da B hakkında

neyin geçerli ya da geçersiz olduğunu ortaya koyuyorsa (*feststellt*) ya da A ya da B hakkında geçersiz olanı geçerli olanla değiştiriyorsa (*ersetzt*), bu önermenin ‘eleştirisi’ olarak adlandırılır” (1923: 258-259). Eleştirinin bu çifte anlamı -içkin eleştiri ve düzeltici ya da eleyici (*eliminative*) eleştiri-dil eleştirisini kavramanın tamamen farklı iki yolunu belirler.

2.3. *Sprachkritik*

Son olarak, bileşik bir kelime olarak “*Sprachkritik*” kavramının “*Kritik der Sprache*” ifadesine göre refleksif bir boyutu var. Dil sadece eleştirinin nesnesi değil (Neyin eleştirisi? Dilin eleştirisi), aynı zamanda aracıdır: dil eleştirisi, dilsel eleştiridir. Bu anlamda *Sprachkritik*, “dilin dil tarafından eleştirisi” veya “dilin dil içinde eleştirisi” olarak tercüme edilebilir; başka bir deyişle *Sprachkritik*, dilin içkin bir eleştirisini ifade eder. Dil, eleştirinin hem nesnesi hem de aracıdır. Bu eylemsel (*performativ*) paradoksun en mükemmel ifadesi işte, 20. yüzyılın başında Fritz Mauthner’de bulunur.

Ancak bu sözlüksel açıklamadan bağımsız olarak, *Sprachkritik* terimi tarihsel olarak felsefi olmayan veya refleksif olmayan felsefi anlamlarda kullanılmıştır. Terimin transandantal olarak tanımladığım bu kullanımları, dilin veya söylemin unsurlarını düzeltme veya ortadan kaldırma arzusunu ima eder. Şimdi bu iki tür dil eleştirisini (betimleyici veya düzeltici), sosyolengüistik bir tipoloji içinde konumlandırmaya çalışacağım. Bunu yapmak için dilbilimci ve Alman dilbilimi uzmanı Peter von Polenz’in (1928-2011) çalışmalarından yararlanıyorum. 1960’larda Alman dilbiliminde *Sprachkritik* hakkında büyük bir tartışma olmuştur ve v. Polenz bu dil eleştirisi tartışmasına katılmıştır. Burada temel soru şudur: dilbilim ya da dilbilimciler, dili yalnızca betimlemeli midirler yoksa aynı zamanda dili değerlendirmeleri mi gerekir? (bkz. Schiewe 2018: 265-266).

Peter von Polenz, Wilhelm von Humboldt (1767-1835) tarafından ortaya konan *ergon* ve *energeia* ayrımına dayanarak, “gerçekleştirilmiş” ve “potansiyel” dil arasında ayrım yapıyor. Sosyolengüistik bir bakış açısıyla, bireysel ve toplumsal düzeyler arasında ayrım yapabiliriz; toplumsal düzeyde “potansiyel” dille ilgili üç farklı dil eleştirisinden söz edilebilir: işlevsel seviyede dil sisteminin eleştirisi; kamusal seviyede ise deskriptif olan dil kullanımı (*Sprachgebrauch*) eleştirisi ve preskriptif olan dil normu (*Sprachnorm*) eleştirisi.

Bu farklı dil anlayışlarına dayanarak, farklı dil eleştirisi türleri

arasında ayırım yapmalıyız. Fakat felsefeyi doğrudan ilgilendiren, ayırt edilmesi gereken iki durum vardır: bir sistem olarak dilin eleştirisi ve dil kullanımlarının içkin eleştirisi. Bu ilgilendiğimiz durumlar, bir gerçekleşme olarak değil, bir potansiyel olarak dille ilgilidir. Gerçekleşen dilin eleştirisi tipik olarak dil öğretmenin görevidir: Dil öğretmeni, dilsel yeterliliğin uygulanmasını değerlendirir ve düzeltir. Bireysel dil uygulaması olarak dilin eleştirisi, dil pedagojisinin eleştirisidir (dil öğretmeni, öğrencilerinin dilsel becerilerini daha iyi kullanmalarına yardımcı olur). Daha nadir olarak, bu tür bireysel dil eleştirisi (özellikle bir bireye veya bir grup bireye karşı) yazılı basında yer almıştır. Özellikle hiciv basınında; bunun en iyi bilinen örneği Viyanalı Karl Kraus'un (1874-1936) *Die Fackel* (Meşale) adlı polemik dergisinde yaptığı eleştirisidir (P. v. Polenz 1982: 71).

Toplumsal düzeyde ise, dil kullanımına yönelik eleştiriler, neolojizmleri veya yabancı kelimeleri hedef alabilir. Lengüistik pürizm yani dilde saflaştırma (dili saflaştırma, dilde sadelik) kısmen bu tür bir dil eleştirisiyle ilgilidir. Dilsel saflık, iletişimin önündeki herhangi bir engelin farkındalığından ziyade dilin korunmasına yönelik bir kaygıyla motive edildiği ölçüde, bu tür dil eleştirisinin bir parçasıdır.

3. *Sprachreinigung* (dilde sadeleşme) olarak *Sprachkritik*

Burada, dil eleştirisi felsefi bir disiplin olarak şekillenmeye başladığında, "*Sprachkritik*" teriminin Almanca konuşulan ülkelerde muhafazakâr dil politikası için kullanıldığını belirtmek gerekir. Alman milliyetçiliğinin 19. yüzyılın son üçte birlik döneminde gelişmesiyle birlikte, Alman dilinde yabancı sözcükleri ve diğer dil kültürlerinin etkilerini silmeyi amaçlayan dili arındırma çabaları için "*Sprachkritik*" terimi kullanıldı. Dilbilimci Leo Spitzer'in erken dönem çalışmaları, özellikle Mauthner'in çalışmalarına dayanarak, dilbilimsel pürizme karşı tavizsiz bir eleştiri geliştirmiştir.

Leo Spitzer (1887-1960), Viyana'da Wilhelm Meyer-Lübke'nin (1861-1936) yanında doktora tezini Rabelais'nin eserlerindeki kelime yaratımları (*Wortbildungen*) üzerine yaptıktan sonra Paris'te habilitasyon tezini o dönemde yeni gelişmekte olan dilbilimsel coğrafya alanında gerçekleştirdi. 1920'de Bonn'a taşındı, 1925'te önce Marburg Üniversitesi'nde, sonra da 1930'da Köln Üniversitesi'nde Roman dilbilimi profesörü oldu. 1933 yılında Köln'deki kürsüsünden kovulup İstanbul'a sürgüne geldi, 1933-1936 arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde çalıştı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, dil milliyetçiliği daha da sertleşti ve Spitzer dil ırkçılığı ve lengüistik pürizm anlamında *Sprachkritik*'e karşı iki broşür yayımlandı. Birincisi, *Anti-Chamberlain. Betrachtungen eines Linguisten über Houston Stewart Chamberlains „Kriegsaufsätze“ und die Sprachbewertung im Allgemeinen* [Anti-Chamberlain. Houston Stewart Chamberlain'in "Savaş Yazıları" ve genel olarak dil değerlendirmesi üzerine bir dilbilimcinin mülahazaları], 1918'de yayımlandı. Bu polemik broşüründe Spitzer, dillerin etnosentrik bir yaklaşıma dayalı olarak değerlendirilmesine karşı çıkmaktadır: "Sadece kendi dil sistemimiz ve kendi kelimelerimiz bize mantıklı, haklı ve güzel görünür -alışkanlığın, yani ataletin sonucu olan bir yanılsama" (1918a: 68-69). Bu konuda Spitzer, Mauthner'in dil eleştirisine atıfta bulunuyor. Mauthner'e göre mesela, dilbilimin "sözde çekimsiz dilleri" küçümsemesi bilimsel bir yaklaşım değildir, sadece Avrupalı bir kibri yansıtmaktadır. Mauthner kendine has polemikçi ve alaycı üslubuyla şunları yazmıştı:

"Dillere yönelik bu küçümsemede, sözde çekimsiz dillere yönelik bu az ya da çok küçümsemede, Yunanca barbar terimiyle ilişkili olan bir Hint-Avrupa kibri vardır. Boğazını temizleyen ve bizden farklı tüküren her şeye başımızı sallarız." (1984, B2: 301).

İkinci broşür ise, *Fremdwörterhatz und Fremdvölkerhass. Eine Streitschrift gegen die Sprachreinigung*'dur [Yabancı kelimelerin avı ve yabancı halklardan nefret. Dilin sadeleştirilmesine karşı bir polemik]. Spitzer'in dil saflığına karşı yazdığı bu broşürde, *Allgemeiner Deutscher Sprachverein* (Genel Alman Dil Kurumu) dergisinden çok sayıda örnek kullanılarak, yabancı kelimelerin (*Fremdwort*) (Alm. "*Friseur*" gibi) hoş görülmezken, ödünç kelimelerin (*Lehnwort*) (Latince *hōra* gelen Alm. "*Uhr*" gibi) hoş görülmesini dilsel milliyetçiliğin bir tutarsızlığı olarak nitelendirmektedir (1918b: 8). Burada da Mauthner'in dilsel metaforlara yönelik eleştirisinin bir yankısını görebiliriz: dil aileleri, ödünçlemeler, sanki dil bir mülkiyet meselesiymiş gibi. Mauthner, Hugo Schuchardt (1842-1927) ve Johannes Schmidt'e (1843-1901) açıkça atıfta bulunarak, Hint-Avrupa çalışmalarının merkezinde yer alan "dillerin akrabalığı" kavramını "en iyi ihtimalle mecazi bir ifade" olarak tanımlar ve uzun süredir modası geçmiş olan natüralist "soy ağacı" kavramı lehine reddedilmesi gerektiğini belirtir (1923, W1: xxx). "[...] Aynı derecede eski olan modern dilbilimin, örneğin kelimelerin değerlerinin (*Wortwerten*) göçlerinin olması halinde dilsel ve etnik akrabalıklar varsayarak, kelimelerin ödünç

alınmasına aile içindeki hırsızlıklar gibi rahat bir nitelik vererek Alman dilinin orijinallliğini kurtarmaya çalışma eğilimi de temelde şovenisttir (*chauvinistisch*). Ari bir kavim varsayımı köken itibariyle şovenisttir; hipotezin şovenist sonuçlar doğurmasına şaşmamak gerekir.⁴ (1923, W1: xvi-xvii).

Dili “temizlik” anlamında eleştirdiğimizde tam olarak neyi eleştirmiş oluyoruz? Bu polemik metninde Spitzer, “yabancı kelime avı” şeklinde ifade edilen ırkçılığı kınamaktadır. Broşürün ilk sayfasında, Bertrand Russell⁵ ve Karl Vossler’den bir alıntının yanı sıra Karl Kraus’tan şu alıntı yer almaktadır: “... dil temizleyicileri temizledikleri şeyin dil olmadığını bile bilmiyorlar (...*die Sprachreiniger wissen nicht einmal, dass es nicht die Sprache ist, was sie reinigen.*)”. “Yabancı” olarak reddedilen kelimelerin ardında, insani alışverişlerin tarihi silinmektedir. Spitzer, bu milliyetçi anlamda anlaşılan *Sprachkritik*’ten ziyade, asla kendi içine kapanmayan dillerin ve tarihlerinin incelenmesini teşvik eder. Kelimelerin manası, kullanım tarihlerine bağlı olarak, şimdiki veya teknik anlamlarından daha zengindir. Spitzer bunu *Gemütswert*, yani “duygusal değer” olarak adlandırır. Spitzer, tarihsel anlambilim ve psiko-semantikten türetilen argümanları, özellikle de kelimelerin duygusal değerleri, nüansları ve çağrışım gücü argümanını kullanarak, “yabancı” kelimeleri (“*Fremdwörter*”) ulusal dilden kovmayı ve bunların yerine yanlış bir şekilde yeterli olduğu varsayılan başka kelimeleri koymayı amaçlayan dilsel pürizm politikalarına karşı ifade araçlarının sembolik zenginliği lehine tartışmaktadır.

⁴ “[...] *chauvinistisch ist im Grunde auch die Tendenz der genau ebenso alten modernen Sprachwissenschaft, welche die Ursprünglichkeit z.B. der deutschen Sprache dadurch zu retten sucht, dass sie Sprach- und Völkerverwandtschaft annimmt, wo Wanderungen von Wortwerten vorliegen, dass sie den Entlehnungen von Worten wie Diebstählen in der Familie einen gemüthlichen Charakter gibt. Chauvinistisch ist ihrem Ursprunge nach der Annahme eines arischen Volksstammes; kein Wunder, dass die Hypothese chauvinistische Folgen hatte.*”

⁵ Bertrand Russell: “Akademisyenler arasında şüphesiz ki düşüncelerinde ve özel ifadelerinde adil olan pek çok kişi vardır. Ancak hemen hepsi ya korkudan ya da vatansever görünmek istedikleri için sessiz kalmaktadır.” (*Unter den Gelehrten gibt es zweifellos viele, welche in ihrem Denken und in ihren privaten Äußerungen gerecht geblieben sind. Aber fast alle schweigen sie, sei es aus Furcht, sei es, weil sie nicht unpatriotisch erscheinen wollen.*)

Spitzer'in argümanı, dilsel değişimin (*Sprachwandel*) arkasındaki itici güç olarak dilsel melezleşme (*Sprachmischung*) kavramına dayanmaktadır. Bu konuda yine Mauthner'e atıfta bulunur:

“Fritz Mauthner bize her şeyden önce ‘ortak bir ruh durumunun’ (*gemeinsame Seelensituation*) tüm Avrupa kültürlerini ve kültürel dillerini nasıl birbirine bağladığını ve hiçbir dilin [*Einzelsprache*] ayağa kalkıp kendi başına ‘ben benim’ diyemeyeceğini öğretti. Her dil bir diğerine borçludur ve Panurge’un genel ödünç alma ve verme ilkesinin dil dünyasında da bir ilke olduğu söylenebilir (*Jede ist der anderen verschuldet und Panurges Grundsatz vom allgemeinen Borgen und Leihen scheint auch das Prinzip in der Sprachwelt zu sein*)” (1918b: 34-35).

Mauthner'in pan-metaforik, hatta anarşist dil anlayışına göre, dil kimsenin malı değildir. “Anadil” (*Muttersprache*) bile, ihtiyaçlarının karşılanması yoluyla bir çocuğu psikolojik olarak bir dile bağlayan duygusal güce dayanan politik bir kavramdır (P. Roure 2009).

Ayrıca Spitzer'e göre, bilimin uluslararası niteliğini sağlamak ve aynı zamanda “bilimsel terimlerin keskin bir şekilde sınırlandırılması” için, özellikle teknik diller söz konusu olduğunda, yabancı kelimelerin kullanımı savunmak gerekir (1918b: 23). Teknik diller üzerine bu düşünce, dil eleştirisine yönelik, yine müdahaleci olan ancak bilimleri birleştirme projesiyle bağlantılı bir başka yaklaşımla da bağlantılıdır. Bilimsel dil eleştirisi, şimdi ele alacağım felsefi dil eleştirisinin özel bir durumu olarak görülebilir.

4. Felsefede dil eleştirisi: dil sistemi eleştirisi *versus* dil kullanımı eleştirisi

4.1. Dil sistemi eleştirisi

Bir sistem olarak dilin eleştirisi bir dil felsefesidir. Burada -kültürel ve toplumsal eleştiri (*Kulturkritik, Gesellschaftskritik*) olarak dil eleştirisini bir kenara bırakırsak- iki seviye ya da durum ayırt edebiliriz. Birincisi, sözde “doğal dillerin” kusurlu olması nedeniyle, insanın gerçekliği bilme ve onunla etkileşime geçme aracı olarak dilin eleştirisidir. İkincisi, dünyayı kavramak için yetersiz görülen belirli bir dilin veya bilim dili olarak terminolojinin eleştirisidir.

Birinci tür dil eleştirisi, insan anlayışının sınırlarına ilişkin teolojik bir anlayışa dayanır. Babil Kulesi efsanesine göre, dillerin çeşitliliği ilahi bir

ceza olarak görülmektedir. İlkse dilin (*Ursprache*) efsanevi motifi, bazı dillerin kutsallaştırılması ve tam tersine diğerlerinin değersizleştirilmesi bu dilbilimsel siyasi-teolojinin sonucudur (P. v. Polenz 1982: 74). İkinci tür dil eleştirisi ise, dünyayı kavramak için yetersiz görülen belirli bir dilin mantıksal ya da bilimsel eleştirisidir. Dilin gücü, doğal ya da geleneksel niteliği hakkında felsefe tarihinin uzun bir geleneği vardır. Bu, bilimsel terminolojiler üzerinde çalışmaya ve ideal ya da yapay dil projelerine yol açmıştır (M. Yaguello 2006). Bu şekilde anlaşıldığında, felsefi dil eleştirisi bilimsel diller (daha ‘mantıklı’, açık ve kesin hale getirilmeleri gerekir) veya sıradan, günlük dil için geçerlidir. Her iki durumda da eleştirinin amacı bir dili mükemmelleştirmek ya da düzeltmek, soyutlamalar, metaforlar, belirsizlikler gibi kusurlarından temizlemektir (P. v. Polenz 1982: 75-79).

4.2. Dil kullanımı eleştirisi

Dil kullanımı eleştirisi, felsefe açısından en faydalı dil eleştirisi türüdür. Peter von Polenz bu tür *Sprachkritik* için örnek olarak Leibniz’in dil felsefesinden, Mauthner ile Wittgenstein’den bahsedip şu sonucuna varmaktadır: “Dil kullanımı eleştirisi olarak dil eleştirisi (*Sprachkritik als Sprachbrauch-Kritik*), eleştirel dil düşüncesinin asıl ve en verimli alanıdır. Dil kullanımının ötesine, yani dilde sadece olağan ve normal olanın ötesine bakanlar, kendilerini sadece kolektif düşünceden özgürleşmenin ve dilin daha az kullanılan olanaklarını kullanmanın yollarını (*Wege zur Befreiung vom nur kollektiven Denken und zur Nutzung der zu wenig genutzten Möglichkeiten der Sprache*) bulurlar” (1982: 79). Dil eleştirisine felsefi bir boyut kazandıran şey, yukarıdan başka kullanımlar dayatmak amacıyla değil, dilin gündelik, toplumsal ve siyasi gerçekliği içindeki kullanımı üzerine düşündürmektir. Bu eleştiri, kendi zamanının dilinden kaçmaması anlamında içkindir. Bu şekilde anlaşılan dil eleştirisinin, her türlü özgürleşme için gerekli -ama yeterli olmayan- bir koşul olan iktidar ilişkilerine dair farkındalığın diğer tarafında yer almasının nedeni de budur. Bu nedenle *Sprachkritik* basitçe *Kritik der Sprache* değildir, dilin dil tarafından ve dil aracılığıyla eleştirisidir.

Eleştirinin bu içkin düşünömselliği, dil kullanımının alışılmış ve dogmatik karakterine karşı çıkan belirli bir yazma tarzını gerektirir. Bu nedenle Mauthner’in dilsel-eleştirel ironisinin felsefi yönü, tam da sözcüklerin ve geleneksel ifadelerin kanıtlarının ötesinde anlam hakkında düşünme ihtiyacında yatmaktadır. Bu tür dil eleştirisi, dil kullanımının içkin

bir eleştirisidir, Mauthner'in ifadesiyle “restorasyonsuz bir revizyon”dur: Dili düzeltmek ya da geliştirmekle değil, daha çok sosyal ve kültürel dil geleneklerimizin gizli anlamlarını ve imalarını görselleştirmek ve açığa çıkarmakla ilgilidir.

Fakat Mauthner'in “eleştirel yazı” olarak adlandırdığım yazım tarzı (P. Roure 2015), okuyucuya büyük zorluklar sunar. Çünkü ironiden şüphelenmek ya da bir parodiden keyif almak için belirli kültürel kodları paylaşmak, tekrarlama ve sapmanın etkilerini fark etmek gerekir. Karl Kraus'un ifadesiyle, “ters virgülsüz alıntıları” tespit edebilmek gerekir. Mauthner'in dil eleştirisi üslup sorusunu ortaya atar: Dili her zaman tekil ve ortak kullanımımızda, kendine has olan nedir? Her “kültürel durumun” tekilliği, “uzak halkların ve uzak zamanların şiirinin bizim için neden anlaşılma hale geldiğini açıklar: Bunlar genellikle anekdotlarını bilmediğimiz esprilerdir” (1984, B3: 234). Tıpkı Sextus Empiricus'un “şüpheci deyimleri” gibi, Mauthner'in eleştirel yazma biçimleri de dile kendi başvurusunun dogmatik potansiyelini devre dışı bırakmaya çalışır. Bir şey söylenir, dil kullanımının yaygın veya geleneksel bir motifi benimsenir (kelime veya cümle anlamı), ancak başka bir şey ima edilir, gösterilir, kastedilir (ifade anlamı) veya önerilir. Dil-eleştirel ironi, bir yandan kelimenin ya da cümlenin anlamı ile diğer yandan ifadenin anlamı arasındaki olası uyuşmazlığa dayanır. Bu anlamda, Mauthner'in dil eleştirisinin, Wittgenstein'in Viyana Çevresi tarafından okunmasıyla eş tutularak suçlandığı anlamsal indirgemeye hiçbir ilgisi yoktur.

Mauthner, dili bir iletişim aracına indirgemen, kullanım açısından, insanlar arasındaki kullanım açısından tanımlar:

“Ancak dil bir kullanım objesi (*Gegenstand des Gebrauchs*) değildir, bir alet (*Werkzeug*) da değildir, bir obje hiç değildir, kullanımından başka bir şey değildir. Dil, dilin kullanımıdır (*Sprache ist Sprachgebrauch*). Dolayısıyla kullanımın kullanımla birlikte artması şaşırtıcı değildir” (1984, B1: 24).

Kullanım nesneleri ve araçlarından farklı olarak dil, dilin bir kullanımı olarak ne yok edilebilir ne de bozulup tüketilebilir:

“Kullanım objeleri, ne insan kullanımı ne de doğal güçler tarafından istenmeyen tüketimleri onları tüketmezse değişmeden kalır. Öte yandan dil, bir kullanım objesi değil, kendisi bir kullanım olduğu için, kullanılmadan ölür” (1984, B1: 24).

Dile zarar veren -yeni, farklı, uyumsuz- kullanımlar değil, kullanımın yokluğudur.

Mauthner, dili betimlemek için kullanılan “alet”, “makine” ya da “organizma” gibi çeşitli metaforları reddedip, dilin bu sosyolojik kavranışını “büyük bir şehir” (1984, B1: 27) ve tarihsel semantikten gelen “(sosyal) oyun kuralı” (1984, B1: 25) metaforlarıyla açıklar -bu metaforlar, daha sonra Wittgenstein’in *Felesefi Soruşturmalar* kitabında karşımıza çıkar. Toplumsal zorlama, mutlak bir yasa olarak değil, bir “oyun kuralının” göreceli zorlaması olarak yorumlanır:

“Dil, tıpkı bir oyun kuralı (*Spielregel*) gibi *pseudo* bir değerdir (*Scheinwert*) ve ne kadar çok oyuncu buna boyun eğerse, o kadar zorlayıcı hale gelir, ancak gerçek dünyayı ne değiştirmek ne de anlamak (*begreifen*) ister. Küresel ve neredeyse görkemli sosyal oyununda (*weltumspannende[s] und fast majestätische[s] Gesellschaftsspiel*) birey, oyunun aynı kurallarına (*Spielregel*) göre milyonlarla birlikte düşünmekten keyif alır; örneğin eski bilmece soruları için yeni ‘evrim’ (*Entwicklung*) cevabını tekrarlamayı öğrenmesi, natüralizm kelimesinin moda haline gelmesi ya da özgürlük, ilerleme kelimelerinin onu düzenli olarak heyecanlandırması bireyi memnun eder” (1984, B1: 25).

Bireysel dil kullanımı sosyal kısıtlamalara tabidir, ancak bundan sapabilir. Aynı dil kullanımını tekrarlayan bireylerin sayısı, belirli bir grup içinde dil kullanımını normalleştiren kısıtlamanın derecesini belirler. Bu bağlamda, Mauthner’in dil eleştirisi, konuşma ve hareket etme biçimlerinin standartlaştırılmasında ve dolayısıyla kolektif aidiyet duygusunun yaratılmasında bir faktör olarak modanın önemini vurgulamaktadır.

Mauthner’in sosyo-pragmatik dil anlayışı, muhafazakâr dil eleştirisine doğrudan karşıt bir toplum ve kültür anlayışını yansıtmaktadır. Peter von Polenz’in vurguladığı gibi: “Mauthner’in dil eleştirisi (1901) Alman dil eleştirisinin muhafazakâr geleneğinin çerçevesinin dışında kalır. Radikal biçimde aydınlanmacıdır ve dil sosyolojisine, hatta kısmen dilin pragmatikğine yönelmiştir. Homojen bir ‘dil cemaati’nden, ‘anadil’den ve kelimelerin tek bir ‘anlamı’ndan söz edilmesine karşı kesin bir tavır alır. Ona göre dil, konuşmacıların gruplar ve durumlar içindeki eylemlerinden başka bir şey değildir.” (1984: 80-81).

Sonuç

“La signification est précise et abstraite, mais pauvre. Le sens est riche et confus, mais inépuisable. Le sens qui se laisse épuiser n’est pas ou n’est plus un sens. La signification est littérale. Le sens renvoie de tous côtés à autre chose : au passé, à l’acquis, à l’actualité, à la mémoire d’une part – et de l’autre au virtuel, aux possibles, à la diversité des champs perceptibles chargés de sens.” (H. Lefebvre 1966: 238-239)

Dil hakkında eleştirel düşünmenin belki de eleştirel düşünmeyle aynı şey olduğunu söylemek mümkündür: ister argümanların değerlendirilmesi ister söyleştirmeler veya “sözel batıl inançların” (*Wortaberglaube*) reddedilmesi olsun, her durumda düşünce alışkanlıklarımızı ve mutlaklarımızı sorgulama meselesidir. Aynı zamanda dil eleştirisi (*Sprachkritik*), gelenek veya toplum karşısında bir tutum almak anlamına da gelir. Eleştirel tutum, gelenek veya toplumdaki bir kopuşun farkındalığını gerektirir -bu kopuş ister bir kazanç ister bir kayıp olarak yorumlansın. Eleştirel tutum, zamanımızın krizlerinden -mutlu ya da ölümcül- bir çıkış yolu olarak tasarlanmıştır.

Henri Lefebvre’in *Le langage et la société* [Dil ve Toplum] adlı kitabında vurguladığı gibi, çağdaş düşüncede dile verilen ayrıcalık iki gerilim içermektedir: birincisi, gelenek (muhafaza, tekrar, taklit) ve şimdiki an (icat, yenilik) arasında; ikincisi, aşkınlık (üst dil, terminoloji, jargon) ve sağduyu (kanaat, sıradan dil) arasında. Modernite simgesi olan dil eleştirisi, sadece filozofların ve felsefenin dilini (filozoflar tarafından geliştirilen dil olarak) değil, aynı zamanda felsefi açıdan gündelik dili ve aktardığı kavramları da sorgular (1966: 21-22). Fritz Mauthner’in kullandığı anlamda felsefi dil eleştirisi, bu iki gerilimi göstermektedir. Tarihsel semantiğe dayanan içkin bir dil eleştirisi olarak, onun amacı, çatışmaları silmek için dili değiştirmek değil, tam tersine eleştiriye mümkün kılmak için çatışmaları görünür hale getirmektir.

Mauthner’in akışkan ve bir teorinin sınırları içine hapsedilmesi zor olan dil eleştirisi, üslubu aracılığıyla, zamanının entelektüel modaları ve dil kullanımları tarafından kodlanan ideolojilerin eylem halindeki bir eleştirisidir. Dile doymuş bir çağda, bu düşünce en iyi şekilde medyanın gelişimi ile artan düşünme ve kendimizi ifade etme yöntemlerimizin standartlaşması ışığında yeniden okunabilir. Ayrıca, dilin gündelik kullanımları ile uzmanlaşmış terminolojiler -popüler kültür ve bilmeler arasındaki hareketlerin sorusunu gündeme getirmekte ve söylem biçimleriyle ilişkili iktidar etkilerini analiz etmek için bir bakış açısı açmaktadır.

Kaynakça

1. Adorno, Theodor W. (1973). *Philosophische Terminologie. Bd. I, Zur Einleitung*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
2. Arens, Katherine (1984). *Functionalism and Fin de siècle: Fritz Mauthners Critique of Language*, New York/Bern/Frankfurt a/M., Peter Lang.
3. Clauberg, Karl Wilhelm & Dubislav, Walter (1923). *Systematisches Wörterbuch der Philosophie*, Leipzig: Felix Meiner.
4. Lefebvre, Henri (1966). *Le langage et la société*, Paris: Gallimard.
5. Leinfellner, Elisabeth (1969). “Zur nominalistischen Begründung von Linguistik und Sprachphilosophie: Fritz Mauthner und Ludwig Wittgenstein”, *Studium Generale* 22, s. 209-251.
6. Leinfellner, Elisabeth ve Schleichert, Hubert (Haz.) (1995). *Fritz Mauthner: Das Werk eines kritischen Denkers*, Wien: Böhlau.
7. Leinfellner, Elisabeth ve Thuncke, Jörg (Haz.) (2004). *Brückenschlag zwischen den Disziplinen. Fritz Mauthner als Schriftsteller, Kritiker und Kulturtheoretiker*, Wuppertal: Arco Wissenschaft.
8. Mauthner, Fritz (1886). *Credo. Gesammelte Aufsätze*, Berlin: J. J. Heine.
9. ____ (1920). *Muttersprache und Vaterland*, Leipzig, Dürr & Weber.
10. ____ (1984). *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, 3 cilt (1. “Zur Sprache und zur Psychologie”, 2. “Zur Sprachwissenschaft”, 3. “Zur Grammatik und Logik”), 1901-1902, gözden geçirilmiş 2. baskı 1906-1913, 3. baskı 1923. Frankfurt/M., Berlin, Wien: Ullstein. Kısaltma: B1-3.
11. ____ (1923). *Wörterbuch der Philosophie. Neue Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, 3 cilt, 2. Baskı, Leipzig: Felix Meiner. Kısaltma: W1-3.

12. ____ (1920-1923) *Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande*, 4 cilt, Stuttgart/Berlin, Deutsche Verlagsanstalt. K1saltma: AGA1-4.
13. Polenz, Petervon (1982). "Sprachkritik und Sprachnormenkritik", *Holzfeuer im hölzernen Ofen. Aufsätze zur politischen Sprachkritik*, Haz. H. J. Heringer, Tübingen: Gunter Narr, s. 70-93.
14. ____ (2020). "Politische Sprachkritik am Anfang und am Ende des 20. Jahrhunderts", *Fritz Mauthner – Sprache, Literatur, Kritik. Festakt und Symposium zu seiner 150. Geburtstag*, Haz. H. Henne ve C. Kaiser, Tübingen: Niemeyer, s. 67-82.
15. Roure, Pascale (2009). "Langue maternelle et patrie. Nationalisme linguistique et apories identitaires selon Fritz Mauthner", *Trajectoires* [Online] 3, "Mondes en narration". <https://journals.openedition.org/trajectoires/245>
16. ____ (2013). "Begriffskritik und Wortgeschichte. Fritz Mauthners Rezeption der historischen Semantik", *An den Grenzen der Sprachkritik. Fritz Mauthners Beiträge zur Sprach- und Kulturtheorie*, Haz. G. Hartung, Würzburg: Königshausen & Neumann, s. 163-188.
17. ____ (2015). "L'écriture critique. Enjeux politiques, littéraires, épistémologiques et philosophiques de la critique de la langue de Fritz Mauthner. Compte-rendu", *Trajectoires* 9 [Online]. <https://journals.openedition.org/trajectoires/1708>
18. ____ (2020). "Fritz Mauthner als Sprachphilosoph und Sprachkritiker", *Die Soziologie und ihre Nachbardisziplinen im Habsburgerreich. Ein Kompendium internationaler Forschungen zu den Kulturwissenschaften in Zentraleuropa*, Haz. K. Acham, Wien: Böhlau, s. 656-661.
19. ____ (2022). "Sprache und Gesellschaft. Sprachsoziologie als 'Grenzgebiet' in der Zwischenkriegszeit", *Soziologie der Zwischenkriegszeit. Ihre Hauptströmungen und zentralen Themen im deutschen Sprachraum*, Haz. K. Acham, Springer, s. 481-526. https://doi.org/10.1007/978-3-658-31401-9_17

20. ____ (2023). “Philosophie as Sprachkritik. The Palimpsest of the Tractatus”, *100 Years of Tractatus Logico-Philosophicus — 70 Years after Wittgenstein’s Death. A Critical Assessment* (= Beiträge der Österreichischen Ludwig Wittgenstein Gesellschaft/Contributions of the Austrian Ludwig Wittgenstein Society, XXIX), Haz. A. Pichler, E. Heinrich-Ramharter, F. Stadler ve J. Wang-Kathrein. Kirchberg/W.: ALWS, s. 491-501.
21. <https://symposium.alws.at/api/content/b3e6bc21-2929-4302-a42c-2a1f98acee78.pdf>
22. Spitzer, Leo (1918a). *Anti-Chamberlain. Betrachtungen eines Linguisten über Houston Stewart Chamberlains ‘Kriegsaufsätze’ und die Sprachbewertung im Allgemeinen*, Leipzig: O.R. Reisland.
23. ____ (1918b). *Fremdwörterhatz und Fremdvölkerhass. Eine Streitschrift gegen die Sprachreinigung*, Wien: Manz.
24. Schiewe, Jürgen (1998). *Die Macht der Sprache. Eine Geschichte der Sprachkritik von der Antike bis zur Gegenwart*. München: Beck.
25. Yaguello, Marina (2006), *Les langues imaginaires : mythes, utopies, fantasmes, chimères et fictions linguistiques*, Paris: Seuil.
26. Wittgenstein, Ludwig (2006). *Tractatus logico-philosophicus, Tagebücher 1914-1916, Philosophische Untersuchungen* (=Werkausgabe Bd. 1), Stuttgart: Suhrkamp.